

А. О. КОЛЕСНИКОВ

КОЕФІЦІЄНТ НЕКОМПЛЕКТНОСТІ ЯК СПОСІБ ВИМІРУ ПАРАДИГМАТИЧНОЇ ДЕФЕКТНОСТІ

У статті розглядається явище неповноти морфологічної парадигми в сучасній українській мові, обґрунтовується необхідність його системного і функціонального опису, з-поміж якісних та кількісних параметрів, за якими можна класифікувати парадигматичну дефектність, виокремлено коефіцієнт некомплектності.

Ключові слова: неповна, некомплектна, дефектна, функціонально лакунарна парадигма; граматична категорія; коефіцієнт некомплектності.

Необхідність здійснити класифікацію некомплектних парадигм української мови в межах парадигмологічних досліджень зумовлена поширеністю морфологічної неповноти у мові, її невивченістю попри чималу кількість праць, що з'явилися останнім часом, об'єктом яких є парадигматика української мови [1; 12; 13; 14; 2 та ін.], асиметрія (диспропорція), що розглядається в контексті категорій, а не парадигм [9]. Потреба такого аналізу обґрунтована тим, що парадигма, хоча і є основним об'єктом граматики, але досі недостатньо вивчена [10: 119]; переважна більшість праць з парадигматики — суто формальні описи; парадигму розглядають як систему форм, але вона за суттю білатеральна — система форм у ній невідривно пов'язана із системою значень, а прийом зіставлення системи форм і значень у парадигмології має набути методологічного статусу [7: 131]. Отже, парадигма, незважаючи на усталену думку, є об'єктом не тільки формальної граматики.

Функціональний підхід до парадигми уможливить відповідь на ряд актуальних і складних питань парадигмології і граматики взагалі, як-от: про сутність поняття морфологічної парадигматичної неповноти; співвідношення понять «морфологічна некомплектність», «неповнота», «дефектність», «морфологічна недостатність», «надлишковість», «лакунарність»; про причини появи некомплектності та близьких до неї явищ, поширеність їх у мові; обсяг мовних явищ, які пов'язані з парадигматичною неповнотою та суміжними явищами, типовість/нетиповість, аномальність їх щодо системи мови; про особливості вияву парадигматичної некомплектності в різних стратах української мови (незмінюваність числівників у діалектному і розмовному мовленні, з одного боку, і складна система парадигматичних типів у літературній мові — з іншого); про статус певних парадигматичних класів щодо морфологічної неповноти, наприклад, незмінюваних іменників, усталений погляд на які презентує функціонально-формальний підхід, коротких форм прикметників тощо; статус і обсяг морфологічних класів — лексико-граматичних розрядів та частин мови.

Таким чином, неповнота морфологічної парадигми — одне з найцікавіших явищ у граматиці, що досі недостатньо вивчене. Аналіз дефініцій некомплектності морфологічної парадигми та близьких до неї явищ [8; 1] дає такий набір основних диференційних ознак: відсутність або непередставленість, небажаність форми, форм чи часткової парадигми, що наявна у моделі-зразку певного парадигматичного класу, але немає в окремого слова чи слів, які представляють підклас цього класу; незаповненість клітинок таблиці; аномальність такої незаповненості, відсутності [10; 8].

Терміни «неповнота», «некомплектність» парадигми вказують на відсутність форм, форми чи підпарадигми, що з тією чи іншою обов'язковістю мають бути, оскільки вони представлені у «повній», «комплектній» таблиці-зразку. Термін «дефектність» (пор. рос. ущербность) підкреслює аномальність відсутності форм, форми чи підпарадигми. Крім того, у слові «дефектність» не акцентується те, що форми власне немає і, якщо немає, то саме форми (а не значення), отже дефектністю можна називати і лакунарність — різного ступеня непередставленість форм. Про таку семантику терміна «дефектність» свідчить і те, що її кваліфікують навіть як варіативність [4]. До того ж, за розгляду парадигми як білатеральної сутності, у межах дефектності можна розглядати і парадигматичну диспропорцію — відсутність чи непередставленість форми чи форм за наявності значень — морфологічну недостатність та відсутність (непередставленість) значення чи значень за наявності форм — надлишковість.

Серед парадигмологічних студій базовими були формальні дослідження А. А. Залізняка, але вже він відзначав у передмові до «Граматичного словника російської мови», як одне з найскладніших, питання про невизначеність межі між відсутністю і непередставленістю, неуживаністю, небажаністю форм, називаючи його «складною проблемою» для словника: «Складну проблему для граматичного словника становить відображення потенційних форм, тобто форм,

які фактично майже ніколи не зустрічаються, але за необхідності все ж можуть бути утворені за загальними правилами ... словозміни» [5: 7]. І цю проблему він розв'язує на користь «фактично неживаних форм» — він фіксує їх у словнику, за винятком тих випадків, коли «при оказіональному творенні таких потенційних форм» виникає «якась морфологічна трудність чи морфологічна неоднозначність». В таких випадках А. А. Залізник супроводжує слова вказівками на те, що відповідні форми «найбільш імовірні (з точки зору укладача)», що вони мають характер «припущення» (пор., напр., *борьба* / одн. — *борьбы* / мн.) [5: 8]. До речі, у науково-навчальних джерелах з літературної російської та української мов такі форми взагалі, як правило, виступають як заборонені.

У випадках, коли «...спосіб творення потенційної форми є однозначним, проте утворена таким чином форма сприймається як небажана...», бо носії літературної мови «...в тих випадках, коли їм у мовленні потрібна за змістом така форма, звичайно відчують труднощі і часто намагаються взагалі обійтися без цієї форми, замінивши слово синонімом, чи перебудувавши синтаксичну конструкцію» [5: 8], А. А. Залізник використовує позначку «трудн.» (рос. — «затрудн.»), тобто використання такої форми викликає труднощі. Наприклад, при слові *башка*, як і *брюзга*, *мечта* тощо подано вказівку «Р. мн. трудн.», при словах *дудеть*, *галдеть* — «теп. 1. одн. трудн.». Причини таких труднощів можуть бути різними: наголос чи вид основи дуже відрізняється від решти форм парадигми (насамперед, від вихідної форми) або дуже незвичним є утворення форм від основ з певним суфіксом, інколи ж «джерело труднощів не зовсім зрозуміле» [5: 8]. Труднощі в утворенні форми чи її ймовірніший характер завжди означає, що ця форма маловживана, проте не про будь-яку маловживану форму даються такі вказівки [5: 8].

Крім того, автор граматичного словника використовує й позначку «такої-то форми немає», коли у слова відсутня одна чи кілька форм, що «...викликано фонологічними чи морфологічними труднощами (або якимись випадковими причинами)... Такою, наприклад, є відсутність форми Р. мн. у слів *мгла*, *мзда*, *хна*, відсутність короткої форми ч. р. у слів *голубой*, *озорной*, відсутність прийнятної для літературної мови форми наказового способу у слова *ехать* тощо» [5: 5]. До кола таких «трудних проблем» він відносить і ряд інших питань, що стосуються некомплектності парадигми та вибору форм парадигми: належність деяких іменників до назв істот чи неістот, наявність видових пар в окремих дієслів (*засорить*, *очухаться*, *намусорить*) тощо.

А. А. Залізник доходить висновку: «...між труднощами в утворенні форми (позначка «трудн.») та її відсутністю (позначка «немає...») насправді немає чіткої межі; тому в перехідних випадках вибір тієї чи іншої позначки певною мірою є умовним» [5: 8]. Те ж саме, на нашу думку, зрештою, стосується і форм, які мають характер «припущення». Щодо ряду інших проблем він також відзначає, що прийняте у словнику «рішення містить певний елемент умовності». Зауважимо, що й у деяких сучасних працях обгрунтовується думка, що багато явищ, які називають дефектністю, насправді лише лакуни [11].

Отже, спроби класифікації некомплектності як мовного явища присутні вже у працях А. А. Залізника, який визначає власне некомплектність та ще 2 різновиди лакунарності (форми, що мають характер припущення, і форми, що викликають труднощі), констатує водночас, що між ними немає чіткої межі. Далі у статті використовуємо терміни «неповнота», «некомплектність», «дефектність» парадигми, часто з урахуванням того, що між відсутністю і непередставленістю тощо «немає чіткої межі».

Уважаємо, що основним критерієм класифікації неповноти морфологічної парадигми в українській мові може бути рівень аномальності щодо структури мови, який залежить, на нашу думку, від характеру категорії, неповноту часткової парадигми якої розглядаємо, а саме — її тип за семантикою (номінативна, структурна, синтаксична), за ступенем граматичності, регулярністю форм (словозмінна, класифікаційна, формотворча, дериваційна), за кількістю грамем. При класифікації неповноти має бути ураховано тип парадигми за обсягом (велика, часткова) та кількість відсутніх форм і значень (відсутність всієї парадигми (великої)/ часткової парадигми/ однієї форми/ кількох форм); наявність диспропорції (відсутність форми/ форм за наявності значення, відсутність значення за наявності форми, відсутність форми і значення, відсутність форми/ форм для структурних монологічних категорій).

Номінативність категорії щодо певного лексико-граматичного класу зумовлює білатеральність її парадигми, і відсутність форми, що має виражати певне граматичне значення, сприймається як аномальна. Структурність категорії зумовлює монологічність її парадигми, і відсутність кореляції форм в структурі такої парадигми (особливо за умови її несловозмінності) — менш аномальна. Зауважимо, що парадигму не тільки номінативної категорії можна вважати білатеральною у широкому розумінні, бо, наприклад, синтаксичним парадигмам категорій роду, числа і відмінка прикметника також властиве співвідношення з системою функцій. Тобто словозмінним структурним категоріям притаманна кореляція форм з хоч і не позамовними значеннями, але функціями, натомість у категорії роду назв неістот ніякої системи значень немає — вона структурно несловозмінна, хоча, а може й тому, не має вона й парадигми.

Крім того, номінативність категорій, детермінуючи білатеральність їх парадигм, зумовлює й можливість диспропорції форм і значень як неповних, так і повних парадигм. Будь-яка неповна парадигма номінативної категорії стосовно відповідного морфологічного класу може характеризуватися диспропорцією — морфологічною недостатністю або надлишковістю, які також впливають на сприйняття неповної парадигми як аномальної. Уважаємо, що відсутність морфологічної форми за наявності значення (морфологічна недостатність) зумовлює високий ступінь аномальності такої неповноти.

Синтаксичними називають два типи категорій за значенням — номінативні (відмінок іменника) і структурні (рід, число, відмінок прикметника). Синтаксичність часто свідчить про високу аномальність неповноти, оскільки багато синтаксичних категорій є словозмінними, бо саме синтаксичний критерій часто зумовлює словозмінність. Проте синтаксичними називають і несловозмінні категорії, такі, як стан дієслів, некомплектність яких характеризує невисокий рівень аномальності. Таким чином, аномальність визначається не синтаксичністю, а регулярністю.

Регулярність форм, тобто ступінь граматичності морфологічних категорій, також відображає рівень аномальності неповноти парадигми: словозмінна категорія має більший ступінь граматичності порівняно з формотвірною, а формотвірна характеризується більшою регулярністю форм порівняно зі словотвірною. Відсутність форм категорії, яка характеризується більшою регулярністю, буде дуже помітною (незмінювані прикметники, множинні обчислювані іменники, безособові та третьособові дієслова), а відсутність менш регулярних форм (наприклад, виду, ступенів порівняння) може залишитися непоміченою.

На аномальність неповної парадигми, силу дефектності, впливають і кількісні показники — кількість граем у категорії, кількість відсутніх форм та коефіцієнт співвідношення кількості відсутніх форм з наявними у таблиці-зразку (коефіцієнт некомплектності). Відзначимо, що чим менше граем, тим помітніше відсутність форми якоїсь з них, тобто важлива навіть не кількість граем чи відсутніх форм окремо, а саме коефіцієнт співвідношення кількості відсутніх форм з наявними у таблиці-зразку.

Детермінує аномальність неповної парадигми й функціональне навантаження граем у мові. Наприклад, неповнота багатограемної категорії відмінка в українській мові, що виражається у відсутності однієї-двох форм, є відносно непомітною (нетиповість кличного відмінка для неістот), натомість важко не помітити відсутності форм однини у лексеми *штани*, як і відсутності усіх морфологічних відмінково-числових форм у слова *таксі*. Інколи навіть функціональна лакунарність (коли форма є, але у мовленні майже не представлена), така, наприклад, як у слова *туфлі*, може здаватися більш аномальною, ніж повна відсутність форми у парадигмі (*дудити*), через те, що коефіцієнт співвідношення кількості рідко реалізованих форм з наявними у таблиці-зразку переважає цей показник щодо відсутніх форм.

У слів *туфлі*, *кеди*, *тапочки* і под. форми однини функціонально не навантажені, натомість навантаженими є форми множини, через це й констатуємо їхню функціональну лакунарність у бік множинності. Форми однини таких слів уживаються рідко, бо потреба виникає нечасто, проте, якщо вона виникає, мовець, знайомий з існуванням мовної норми, зустрічається з проблемою вибору форми (*тапочка* чи *тапочок*) — мовець замислюється, підшуковуючи форму. Постає питання, як правильно сказати або як уникнути сумнівної форми, який знайти замітник? Подібне питання виникає, наприклад, при потребі вжити слово *шаурма* у множині. Як сказати: *п'ять шаурм* чи *шаурмів*? Можна уникнути уживання проблемної форми, замінивши її, сказати: *п'ять порцій шаурми, чотири шаурми і ще одна*. Така ситуація, коли форма потрібна, але виникають труднощі з її доборою, — ще один з критеріїв аномальності, який, проте, важче піддається виміру. Ймовірно, у зв'язку з цим аномальність можна обчислити, врахувавши період пошуку форми (затримку у мовленні), зафіксувавши наявність варіантів форм, висловлювань-замінників. Отже, як бачимо, у сприйнятті морфологічної неповноти та подібних до неї явищ як аномальної, фактор функціональної навантаженості (потрібності) також має велике значення. З одного боку, непотрібність форм зумовлює лакунарність, а з іншого, потрібність форми збільшує ефект аномальності парадигматичної неповноти, і чим більше виникає ситуацій, коли форма потрібна, а її немає або вона лакунарна, тим сильніше цей ефект.

Серед чинників аномальності парадигматичної неповноти визначальну роль відіграють номінативність та словозмінність категорій, коефіцієнт некомплектності та функціональне навантаження форм. При поєднанні словозмінності з номінативністю, відсутність якоїсь форми сприймається більш аномально, при поєднанні ж зі структурністю — менш (див. рис. 1). Номінативність категорії зумовлює білатеральність, а відтак і можливу диспропорцію неповної парадигми; морфологічна недостатність як різновид диспропорції детермінує збільшення ефекту аномальності. Шкали номінативності і рівня граматичності взаємодіють, до того ж, перша здійснює помітний вплив на другу: якщо категорія класифікаційна, то в неї й парадигми немає, проте, якщо така категорія є номінативною, то вона збільшує свій ступінь граматичності та її будова стає схожою на парадигматичну. Наприклад, при вираженні категорії роду в іменників лексико-граматичного розряду осіб та істот на тлі словотвірно-словозмінних (флексив-

них) парадигм *кум* — *кума*, *раб* — *раба*, *працівник* — *працівниця*, *розробник* — *розробниця*, *постраждалий* — *постраждала* та словотвірні-формотвірних (суфіксальних) парадигм типу *студент* — *студентка*, *учень* — *учениця*,

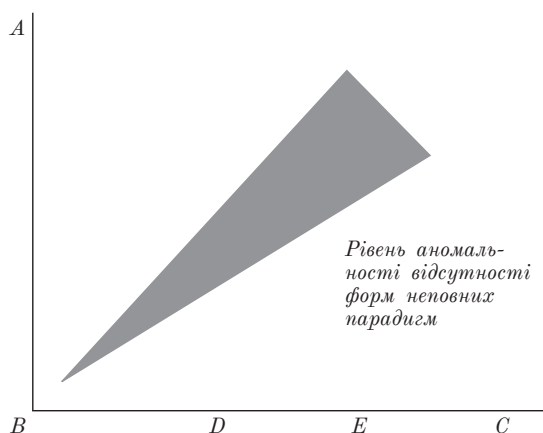


Рис. 1. Залежність рівня аномальності неповних парадигм від типу категорій: Вісь А—В — шкала номінативності. Точка В — номінативна ГК, точка А — структурна ГК. Вісь А—С — шкала рівня граматичності. Точка С — словозмінна ГК, точка Е — формотворча ГК, точка D — дериваційна ГК, точка А — класифікаційна ГК

чи навіть *робот* — *роботеса*, *агент* — *агентеса*, як слова з неповними парадигми роду можна схарактеризувати лексеми *нотаріус*, *адвокат*, *водолаз*, *машиністка*, *русалка* тощо.

Парадигматична лакунарність (функціональна лакунарність), яку можна розглядати як різновид парадигматичної неповноти, дефектності чи як явище суміжне з нею, так само піддається класифікації за ознакою аномальності. Виокремлення лакунарності актуалізується у зв'язку з аналізом текстової реалізації діалектного різновиду загальнонародної мови, де вона має специфіку порівняно з літературним. Якщо в літературній мові на певній парадигмі все ж таки можна поставити «тавро» неповноти, то в діалектній це зробити важче. В останній послаблені стилістичні обмеження, норма менш директивна і сприймається передусім крізь призму категорії свій/чужий. У більшості випадків не можна сказати, що певної форми у говірці немає (бо те, чого «немає» в літературній мові, як свідчать тексти, легко з'являється в діалектній), але можемо констатувати, що певна форма в досить великому текстовому масиві не реалізується, незважаючи на те, що контекст (якщо його подати літературною мовою) її вимагає.

Наприклад, діалектні тексти ареалу межиріччя Дністра і Дунаю засвідчують багато фактів власне лакунарності парадигм та інших парадигматичних невідповідностей з тим, що є у моделі літературного стандарту. Зокрема, вирівнювання парадигматики реалізується у набутті словами з неповними в літературній мові парадигмами повноти: утворення корелятивних числових форм одинними та множинними іменниками (*т'ранспорт* — *транспорт/и*), відмінювання незмінюваних іменників (*к'іло* — *к'іла*), послідовніший характер творення видових протиставлень (*прибо^л'іти* — *прибал'увати*), що дає підстави сумніватися в їх неповноті. Натомість парадигматично комплектні в літературній мові слова у говірці нерідко є функціонально лакунарними, що актуалізує необхідність перевірки їхньої неповноти додатковими прийомами.

Функціональна лакунарність, становлячи особливий маркер діалектної граматики, реалізується на рівні частин мови та їх форм (лакунарність дієприслівників та активних дієприкметників), на рівні словозмінних класів (непредставленість специфічних форм з суфіксом *-ен-* іменників IV відміни), на рівні граем, де урахування співвідношення лакунарності в системі значень і в системі форм дає два її різновиди: перший пов'язаний з наявністю значення граєми, але заміною її форм іншими (Р. в. простих та деяких складних числівників, Кл. в. прикметників); другий позначений відсутністю реалізації у текстах наявних у літературному стандарті відмінкових значень і відповідних форм (Кл. в. іменників, що не належать до істот, граєм непрямих відмінків числових назв *п'ятде^л'с'ат* — *в'іс'імде^л'с'ат*, *дв'іс'т'і* — *дев'я^л'ц'от*) [3].

В діалектних текстах південнобессарабської говірці літературно незмінювані субстантиви на *-о* (*рад'іво*) відмінюються за зразком II відміни як *се^л'ло* (*ми_й не^л'бачили і не^л'з'нали_ц'ого_к'і'на*; *по_к'і'лу_моло'ка_на_х'верм'і_брат'*; *в_с'і'л'ні*), виявляючи лакунарність Д. в. та О. в. однини і непрямих відмінків множини. Є випадки функціонування форм множини літературно одинних необчислюваних іменників (*на_о'ц'і'х_транспор'тах*; *у_о'ц'і_гул'ні_по'куда_пере'гул'ай'імо*; *л'уди / бо'л'ій'ут'_о'цими_х'і'м'і'ями*; *заби'ра'ю_же'н'их_з_у'с'і'ми_п'ридан'ими_н'е'в'есту_до'дому*). Жіночі прізвища на *-о* (*Кова'ленко*, *Бонда'ренко*) та на приголосний (*Слобод'ен'ук*) у текстах є тільки у формі Н. в. Діалектоносії уникають вживання їх у непрямих відмінках, замінюючи на похідні (*О'лу_Га'луш'чи'ху*). Синтетичні форми найвищого ступеня, що є результатом додавання до простої форми компаратива префікса *най-* (*най'стар'ий*), у текстах зустрічаються значно рідше, ніж аналітичні, представлені сполукою слова *'самий* і форми звичайного ступеня прикметника (*'самий_к'райн'ій*). Використовується й особливий різновид аналітичного суперлатива, що є поєднанням синтетичного компаратива зі словом *'самий*, напр.: *'сама_круп'ні'ша*, *'сама_б'ідн'і'ша*. Числівникові займенники *с'т'іл'ки* (*с'т'і'ки*, *с'т'і'ко*), *с'к'і'ки* (*с'к'іл'ки*, *с'к'і'ко*), що у літературній мові відмінюються як числівники (*два*, *три*, *чотири*), у текстах не змінюються, наближаючись до прислівникових. Дієслова майбутнього часу недоконаного виду в окремих текстах характеризують виключно аналітичні форми, що складаються з дієслова *'бути* та основного дієслова у формі інфінітива (*ше_б'уду*

росказуват'; л'уди будуть' см. і'йац'а), а синтетичних форм типу *сміятимуться* немає [3]. І це далеко не повний перелік явищ, пов'язаних з некомплектністю парадигми, які дають діалектні тексти.

Якщо поглянути на ці явища крізь призму неповноти (у широкому розумінні) парадигм, то складається враження, що її у мові більше, ніж повноти, і «нетипове» явище виявляється типовим. Можна порівняти сприйняття парадигми із зоровим сприйняттям. Відомо, що людина бачить не все, оскільки в оці існує «сліпа пляма» — місце виходу з ока зорового нерва, де немає фоторецепторів, але не помічає відсутньої частини картини. Мозок добудовує її так, що вона не бачить дефектів, він корегує сприймане зображення. Мабуть, так само домислюємо й парадигму, тому й думаємо, що повна парадигма — явище типове, а неповна — нетипове (це стереотип сприйняття, пов'язаний з властивістю мислення — узагальненням), і тільки науковий аналіз уможливує бачення «сліпих плям» у парадигматиці.

Повертаючись до кількісних параметрів виміру аномальності парадигматичної неповноти — обчислення коефіцієнта некомплектності (співвідношення кількості відсутніх форм з наявними у таблиці-зразку), слід відзначити, що обчислити можна неповноту великих парадигм конкретних парадигматичних типів, груп слів, окремих слів і неповноту часткових парадигм. Проілюструємо відображення аномальності коефіцієнтом некомплектності на прикладі деяких великих власне словозмінних парадигм лексико-граматичних розрядів, інших груп слів, окремих слів сучасної української літературної мови. Щоправда, під час застосування підрахунків актуалізується ряд проблемних питань морфології, зокрема, питання про обсяг парадигми — диференціацію форм одного слова і окремих лексем, поєднуваність у велику парадигму часткових, входження окремих граем у парадигму. Зауважимо, що парадигму дієслів подаємо за інтегрованою лексико-графічною системою «Словники України» [6], хоча далеко не в усьому з нею погоджуємося, бо, наприклад, некомплектність парадигми часу в дієслів доконаного виду ніяк не відображена в таблицях словозміни, водночас за таблицями всі дієслова української мови характеризуються некомплектністю, адже незаповненою залишається клітинка на перетині таких параметрів, як однина, перша особа, наказовий спосіб. Багато форм, поданих у цій лексикографічній системі, мають ймовірніший характер, водночас багато форм такого ж плану просто не внесено в ці таблиці. Отже, у цих парадигмах рахуємо тільки словозмінні форми особи, числа, часу, способу, оскільки для вірогідності даних, форми, які аналізуємо, повинні мати відносно ідентичний статус щодо ступеня граматичності.

Для обчислення коефіцієнта (показника) некомплектності нами розроблено формулу

$$P_n = F_v / G_s \cdot 100 \%,$$

де P_n — показник некомплектності, F_v — форми, відсутні у парадигмі, G_s — граемами, наявні у парадигмі-зразку. Так, непередставленість кличного відмінка неістот типу *стілець, парта* у відмінково-числовій парадигмі кількісно характеризуємо таким чином: таблиця-зразок має 7 відмінкових граем однини і 7 відмінкових граем множини — всього 14; з 14 немає 2 форм; коефіцієнт некомплектності — $2/14 \cdot 100 = 14,28 \%$.

Парадигматична неповнота множинних іменників типу *ножиці, двері* та одинних іменників типу *молоко, жіноцтво* у відмінково-числовій парадигмі має такий вигляд: таблиця-зразок має 14 граем; з них 7 форм немає; коефіцієнт некомплектності — $7/14 \cdot 100 = 50 \%$.

Таблиця-зразок незмінюваних іменників типу *таксі, депо* щодо відмінково-числової парадигми має 14 граем; з них 14 форм немає; коефіцієнт некомплектності — $14/14 \cdot 100 = 100 \%$.

У великій парадигми роду, числа і відмінка незмінюваних прикметників (*хакі, беж*) коефіцієнт некомплектності становитиме $24/24 \cdot 100 = 100 \%$. Велика ж парадигма коротких прикметників (*рад, зелен*) дає коефіцієнт некомплектності $23/24 \cdot 100 = 95,8 \%$.

Парадигма третьоособових дієслів типу *колоситися, проростати, боліти*, де неповною є особово-числова підпарадигма часу і способу, з 20-ти граем таблиці-зразку не реалізує 12 (всі форми наказового способу, форми 1-ї та 2-ї особи однини і множини майбутнього і теперішнього часу); коефіцієнт некомплектності — $12/20 \cdot 100 = 60 \%$.

Парадигма безособових дієслів типу *смеркає, вечоріє* з 20 граем таблиці-зразку не реалізує 17 (є тільки 3 форми: 3 одн. майбутнього часу *смеркатиме*, 3 одн. теперішнього часу *смеркає*, сер. роду, одн. минулого часу *смеркало*); коефіцієнт некомплектності — $17/20 \cdot 100 = 85 \%$.

Множинні дієслова *поприходити, порозбігатися*, маючи в таблиці словозмінної парадигми 14 граем, реалізують у своїх формах лише 10; відсутні 1 і 2 особи однини майбутнього часу та наказового способу; коефіцієнт некомплектності — $4/14 \cdot 100 = 28,57 \%$.

Неповнота парадигми дієслова *дудіти* полягає у відсутності однієї необхідної форми — І особи однини теперішнього часу: таблиця-зразок має 20 граем; з них 2 немає; коефіцієнт некомплектності — $2/20 \cdot 100 = 10 \%$.

Як бачимо, неповнота третьоособових дієслів та множинних іменників за коефіцієнтом некомплектності співвідносна (60 % та 50 %), натомість аномальність некомплектності незмінюваних іменників щодо цього параметру більша (100 %), до неї наближається неповнота безособових дієслів, яка має показник 85 %, утім, якщо зважати на традиційну точку зору, у незмінюваних іменників взагалі немає парадигматичної неповноти. Серед дієслів максимальний кількісний показник аномальності буде в безособових дієслів — 85 %, на другому місці — третьоособові дієслова — 60 %, на третьому місці — множинні дієслова з показником 28,57 %, а некомплектність дієслова *дудіти* — на 4-му місці — 10 %.

Коефіцієнт некомплектності можна розглянути на прикладі як часткових, так і максимально великих парадигм. Щодо різних типів парадигм метод кількісного аналізу неповноти наштовхується на проблемні питання граматики і парадигматики, дає різні результати, але безперечно те, що він є показовим для виміру рівня аномальності парадигматичної неповноти слова, розряду слів, частини мови, граматичної категорії.

Так само кількісному виміру підлягає співвідношення не тільки наявних форм, але й значень, тобто можна встановити пропорцію між двома сторонами некомплектної білатеральної парадигми — системою форм і системою значень. Так, наприклад, неповнота незмінюваних іменників різних лексико-граматичних розрядів буде мати різну силу, оскільки характеризуватиметься різним ступенем морфологічної недостатності: необчислювані неістоти типу *юре* виявляють морфологічну недостатність тільки щодо 7 (або навіть 6) відмінкових градем однини, обчислювані неістоти типу *таксі* — по відношенню до 14 (чи 12) відмінкових градем однини і множини, а деякі обчислювані істоти типу *кенгуру*, *поні* виявлятимуть ще й недостатність щодо парадигматично організованих значень роду (кількісний показник недостатності — 28).

З проаналізованого випливають такі висновки:

1. Явище некомплектності парадигм у граматиці української мови потребує подальшого, функціонального, більш докладного вивчення, а одним з основних критеріїв класифікації парадигматичної неповноти може бути рівень аномальності щодо структури мови.

2. Відсутність форм номінативних категорій (морфологічна недостатність) зумовлює аномальність некомплектності парадигми. Взагалі, диспропорції між системою форм і значень, що можливі в номінативних категоріях, посилюють ефект аномальності. Некомплектність, зумовлена ЛГР належністю, звичайно менш аномальна, ніж та, що не зумовлена нею.

3. Чим вищий ступінь граматичності некомплектної парадигми, тим більша аномальність. Відсутність форми словозмінної категорії сприймається як більш аномальне явище, ніж відсутність форми формотворчої, а відсутність форми формотворчої категорії більш аномальна, ніж словотвірної.

4. Співвідносність категорій за значенням і ступенем граматичності дає можливість застосовувати щодо них з метою виміру рівня аномальності коефіцієнт некомплектності (хоча, звичайно, можна зіставляти за коефіцієнтом некомплектності і неспіввідносні за вказаними параметрами категорії). Чим більше коефіцієнт некомплектності — співвідношення кількості відсутніх форм з наявними у таблиці-зразку — тим вище аномальність.

5. Аномальність парадигматичної неповноти залежить також від обсягу словникового матеріалу, який охоплює цей вид некомплектності (неповнота великої за обсягом групи слів і меншої групи чи окремого слова); від того, чи належить слово, що характеризується парадигматичною неповнотою, до активного словникового запасу; від функціональної навантаженості відсутньої чи непередставленої форми чи форм (наскільки часто в мові натрапляємо на цю лауну, або навіть і рідко, але ця форма може бути потрібною); від того, чи існують заміники, як довго доводиться їх добирати, чи компенсується взагалі і як компенсується відсутня форма у системі мови.

Але питання, чи дійсно форми немає, чи вона просто не представлена чи не рекомендована мовною нормою — складне і може бути об'єктом подальших досліджень.

1. Авдєєва С. Основні критерії визначення морфологічних парадигм сучасної української літературної мови // Наукові записки [Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка]. Сер. Філологічні науки (мовознавство). — Кіровоград, 2000. — Вип. 22. — Ч. I. — С. 3—15.

2. Алтицева Л. Ю. Функціонально-семантичні параметри іменників з неповною числовою парадигмою: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 українська мова. — К., 2003.

3. Делюсто М. С. Граматика говірки у світлі тексту: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 українська мова. — К., 2010.

4. Дешеулина Л. Н. Дефектные парадигмы склонения существительных в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 русский язык. — СПб., 2009.

5. Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. — М., Русский язык, 1977.

6. Інтегрована лексикографічна система «Словники України» / В. А. Широков, О. Г. Рабулець, І. В. Шевченко та ін. — К.: Український мовно-інформаційний фонд; вид-во «Довіра», 2001—2007.

7. Колесников А. А. Семантическое обеспечение грамматических форм имён существительных русского языка. — Киев, 1988.

8. Колесников А. О. Парадигматична некомплектність та прийоми її вивчення // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. — Ізмаїл, 2010. — Вип. 28. — С. 112—117.

9. Мороз Т. Явище семантико-граматичної асиметрії на рівні граматичної категорії роду незмінюваних іменників // Наукові записки [Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка]. Сер. Філологічні науки (мовознавство): у 4 ч. — Кіровоград, 2009. — Вип. 81. — Ч. 2. — С. 27—32.

10. Плузгян В. А. Общая морфология: Введение в проблематику. — М., 2000.

11. Танасова Т. Г. Слова с неполным набором грамматических форм и словообразовательных коррелятов и их элимантемы в художественных текстах: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 — русский язык. — Краснодар, 2005.

12. Фурса В. Словозмінна парадигматика іншомовних невідмінюваних іменників // Мовознавчий вісник Черкаського національного університету. — Черкаси, 2009. — Вип. 8. — С. 65—70.

13. Фурса В. М. Особливості морфологічного освоєння іншомовних невідмінюваних іменників у сучасній українській мові // Науковий часопис Національного пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: зб. наук. праць. — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. — Вип. 5. — С. 172—175.

14. Юносова В. Зміни в кореляційних формах числа іменників сучасної української мови // Мовознавчий вісник Черкаського національного університету. — Черкаси, 2009. — Вип. 8. — С. 58—64.

А. А. Колесников

КОЭФФИЦИЕНТ НЕКОМПЛЕКТНОСТИ КАК СПОСОБ ИЗМЕРЕНИЯ ПАРАДИГМАТИЧЕСКОЙ ДЕФЕКТНОСТИ

В статье рассматривается явление неполноты морфологической парадигмы в современном украинском языке, обосновывается необходимость его системного и функционального описания, среди количественных и качественных параметров, по которым можно классифицировать парадигматическую дефектность, выделен коэффициент некомплектности.

Ключевые слова: неполная, некомплектная, дефектная, ущербная, функционально лакунарная парадигма, грамматическая категория, коэффициент некомплектности.

A. A. Kolesnykov

INCOMPLETENESS COEFFICIENT AS A SOURCE OF MEASUREMENT OF PARADIGMATIC DEFECTIVENESS

The author of the following article considers phenomena of morphological paradigm incompleteness in the modern Ukrainian language, proves its systematic and functional exposition necessity, determines qualitative and quantitative parameters, which make possible to classify paradigmatic defectiveness.

Key words: morphological paradigm incompleteness, defectiveness, functional lacunarity, grammatical category, incompleteness coefficient.

УДК: 811.161.1'367.626.6

И. В. БРОВКИНА

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ НЕОПРЕДЕЛЁННЫХ МЕСТОИМЕНИЙ В РАССКАЗЕ В. Г. КОРОЛЕНКО «БЕЗ ЯЗЫКА»

В статье рассматриваются особенности употребления неопределённых местоимений и наречий в рассказе В. Г. Короленко «Без языка», важность их в воплощении авторского замысла. Выявлена высокая частотность использования этих единиц в тексте рассказа. Имея богатый семантический потенциал, названные единицы функционально значимы в художественном тексте.

Ключевые слова: неопределённые местоимения, неопределённые наречия, семантика, функционирование, идиостиль В. Г. Короленко, рассказ «Без языка».

Основным средством выражения неопределённости в русском языке являются местоименные слова с аффиксами *-то*, *-либо*, *-нибудь*, *кое-*, *не-*, например: *кто-то*, *какой-либо*, *некий*, *когда-нибудь*, *кое-где* и др. (Далее, придерживаясь широкого понимания термина «местоимение», включающего и местоименные наречия, будем использовать аббревиатуры НМ и НМН или выражение «неопределённые единицы»).

В русистике разработаны различные аспекты изучения неопределённых местоимений. Так, в трудах отечественных языковедов М. В. Ломоносова, Ф. И. Бушлаева, Г. П. Павского, И. И. Давыдова рассматривались черты сходства и различия внутри НМ как грамматического разряда слов, имеющих разные аффиксы. В. В. Виноградов, А. А. Шахматов, А. М. Пешковский описали семантические и синтаксические особенности неопределённых местоимений. НМ как сред-